

Moodsa muuseumi võimalikkusest varemetes

Haapsalu linnuse varemed ja vallikraav, Haapsalu Muinsuskaitse eritingimused: Elo Sova (OÜ Vana Tallinn)
Projekt: Margit Aule, Margit Argus, Elo Liina Kaivo ja Laura Ojala (KAOS Arhitektid OÜ); konserveerimise osa OÜ Vana Tallinn
Ehitustööd: AS Restor
Muinsuskaitsejärelvalve: P.P. Ehitusjärelvalve OÜ
Tellijä: SA Haapsalu ja Läänemaa Muuseumid

Haapsalu linnusekompleks on Eesti linnusemaastikul omalaadne nähtus. Ühelt poolt oleks tegu justkui varemetega, teisalt on juba peaaegu kolm kümnendit tagasi toimunud osalised rekonstrueerimistööd viinud pealinnuse tagasi hoone staatusesse. Samas on kogu kompleks nii ametlikus käsitluses kui ka inimeste kõnepruugis jäänud siiski varemeteks. Ja varemeteks võinukski pealinnus mõne aja möödudes taas muutuda, kui ei oleks avanenud võimalust alustada projektiga, mille eesmärk oli varemetesse nüüdisaegse muuseumikeskkonna loomine.

Välismüüridel kulgeva trepistiku abil on avanenud uued vaated nii linnusele kui ka linnale ja müüridel ronimine annab parema tunnetuse linnuse kunagisest mahust.

NEED, KELLE ÕLGADEL ME SEISAME

Linnusel on kaitseehitisele omaselt kirju ajalugu. Selle esimesest paarist aastasajast, mil Haapsalu oli keskaegse riigi süda, on meil linnuse ehitusloost üsna hägune ettekujutus. Esimese praeguseeni nähtava jälje jättis linnusele Liivi sõda. Purustused pidid olema suured, sest kesk-aegsest linnusest on siiani säilinud vaid välismüürid ja taaskasutatud raidkivid rootslaste poolt 16. sajandi lõpus ülesehitatud kindlus-garnisonis. Rootsi kuninga võimu stabiliseerumine Eestis tõi kaasa Haapsalu kindluse sõjalise olulisuse kadumise ja selle uueks omanikuks sai De la Gardie perekond. 1665. aastal valmis kindluse suurejooneliseks barokklossiks ümberehitamise projekt, kuid see plaan jäi ellu viimata ja kuningas Karl XI ajal läks reduktsiooni käigus ka Haapsalu tagasi kroonile. 1688. aastal tabas aga kompleksi hävitav tulekahju, mille järel jäi see varemetesse. Ka varemetena leidis linnus peagi kasutust, sellest kujunes areneva Haapsalu linna kivimurd.

19. sajand tõi Haapsallu kuurordi ja linnuse varemetest sai populaarne külastuskoht. Sajandi keskpaigas tärnanud pärandi väärtustamise tuules muutus oluliseks ka varemete säilitamine ja osana sellest algasid 1860. aastatel mahukad restaureerimistööd, mis kestsid sajandi lõpuni. Sel perioodil kujunes vanadelt fotodelt tuttav pealinnuse nägu: sirgeks laotud müürid, taastatud aknaavad, loode-nurga vaateplatvorm, toomkiriku fassaadid ja linnuse läänetiiva keskel asuv ülisuur teravkaarne ava. Toomkirik taastati varemetest arhitekt Erwin Bernhardi 1886. aastal valminud, neogooti arhitektuuri vaimust kantud projekti järgi.¹

Teise maailmasõja lahingud Haapsallu ei jõudnud, kuid see aeg oli kahtlemata keeruline. Toomkirik jäi tühjaks ja rüüstati. Sõjapurustusi linnus ei kandnud, kuid 1946. aastal demineeriti linnuse läänetiiva keldris miin, mistõttu varises sisse üks keldri võlvidest, mida enam ei taastatudki. Et kõige paremini säilivad hooned ikkagi siis, kui neid kasutatakse, hakati 1950. aastatel otsima

1

2

1. Vaade eeslinnuse hoovist restaureeritud pealinnusele ja toomkirikule. Fotod Tõnu Tunnel
2. Ajaloolistest konserveeritud müüridest eristumiseks on uued lisandused selgelt nüüdisaegsed, materjalideks klaas ja metall

3. 2014. aastaks olid 1980ndate varikatused ja muud lisandused amortiseerunud ning linnusemüüride seisukord avariiline. Foto Edgar Tammus
4. Keldrilaadsed siseruumid olid pimedad ja kütmata. Foto Karin Mägi

lahendust seni laorumiks olnud toomkiriku püsivaks kasutuselevõtuks. Algsest plaanist rajada kirikusse võimalik kasvas mõne aja pärast välja kontserdisaali idee. See tähendas aga kiriku kõrval ka pealinnuse varemete kasutuselevõttu, kuhu planeeriti suur kohvik ja kontserdisaali abiruumid.

1971. aastal valmis Eda Aru eskiisprojekt kogu linnuse ala kohta. See hõlmas nii pealinnuse alumiste korruste ja ristikäigu² ülesehitust kui ka ringmüüri tornide rekonstrueerimist ning idapoolsesse eeslinnusesse amfiteatri-laadse lava ehitamist. Kui üldjoontes kiitis arhitektuurimälestiste kaitse teaduslik-metoodiline komisjon eskiisprojekti heaks, siis pealinnuse tollases võtmes rekonstrueeritav fassaadilahendus lükati tagasi kui linnuse-kompleksiga sobimatu ja nähti ette edaspidine pealinnuse keskaegses mahus taastamine.³ Et seda nõuet täita, toimusid lisauuringud, mille tulemusena tõdeti, et keskaegse mahu taastamiseks ei ole piisavalt teaduslikult põhjendatud alusmaterjali.⁴

1982. aastal valmis Kalvi Aluve koostatud eskiisprojekti korrektuur, mida hakati mõne aasta pärast ka ellu viima. Võib julgelt öelda, et Kalvi Aluve on see, kes on määranud järgnevatiks aastakümneteks (või -sadadeks?) pealinnuse näo. See võib meile meeldida või mitte, kuid 1980. aastate kesksajaga alanud ja umbkaudu kümnendi kestnud ehitustööd, mis tõid kaasa nii sisehoovi kultuurikihi kui ka töödele ettejäädud ajalooliste konstruktsioonide uuringuteta hävitamise ja uute, ajaloolisi kihistusi matkivate konstruktsioonide, sh fassaadilahenduse loomise, andsid pealinnusele praeguse ilme. Järgnevad põlvned saavad siia vaid oma kihistuse lisada.

KONSERVEERIMINE JA UUE KIHISTUSE LOOMINE

Kas selle taga oli Eesti ajaloo turbulentsne periood või midagi muud, kuid 1980. aastate kesksajaga alanud linnuse rekonstrueerimistööd olid tehtud erakordselt halvasti. Kui siia lisada veel tugev amortisatsiooniate ja tööik, et päris valmis Kalvi Aluve juhitud tööd 1990. aastatel ei saanudki, siis 2014. aastaks oli Sihtasutuse Haapsalu ja Läänemaa Muuseumid halduses oleva pealinnusega kaks võimalust: kas sulgeda see külastajatele kui avariiline objekt või hakata sellest arendama nüüdisaegset muuseumikeskkonda. Et avanemas oli Euroopa Liidu uus rahastusperiood, siis osutus valituks viimane. Eesmärgiks seati pealinnuse ruumidesse aasta läbi avatud ja kõigile maksimaalselt ligipääsetava turvalise muuseumi loomine. Seni peamiselt hooajaliselt kasutusel olnud pealinnus, kus puudusid nii küte, ventilatsioon kui ka elementaarsed olmetingimused külastajatele, pidi muutuma hoonest, mille siseruume iseloomustab ehk kõige enam sõna *kelder*, tänapäevase külastuskeskkonna ja korraliku sisekliimaga muuseumiks. Oli selge, et pealinnuse konserveerimine ja ajaloolise substantsi maksimaalne säilitamine pidi olema prioriteet. Siit võrsusid esimesed ja vundamenti loovad küsimused. Kui palju võib eemaldada eelmistel rekonstrueerimistöödel lisatud? Kui palju võib lisada uut arhitektuuri ja millised on kasutatavad materjalid? Kuidas luua ajaloolisi kihistusi säästev ja muuseumile sobilik sisekliima hoones, mida köeti viimati 17. sajandil?

Vastus esimesele küsimusele oli lihtne. Amortiseerunud raudbetoon- ja puitkonstruktsioonid, keldri ja esimese korruse silikaattellistest vaheseinad ning fantaasia valda kuulunud ristikäigu rekonstruktsioon tuli lammutada. Ja see oligi kõik. Tarbetut lammutamist ette ei võetud, sest Kalvi Aluve projekti järgi loodud plaanilahendus sobis muuseumile. Praegu on suurem osa eelmistel ehitustöödel lisandunud konstruktsioone linnusemuuseumi interjööris markeeritud krohvitud ja värvitud pindadena.

Kui palju võib lisada uut arhitektuuri ja millised on kasutatavad materjalid? Kuidas luua ajaloolisi kihistusi säästev ja muuseumile sobilik sisekliima hoones, mida köeti viimati 17. sajandil?

Ka vastus teisele küsimusele ei olnud keeruline, sest eesmärk oli lisada nii vähe uut kui võimalik ja avada pealinnuse müürid vaatajatele. Selleks, et uus kihistus eristuks võimalikult hästi olemasolevast, kasutati materjalidena klaasi ja metalli. Suurim lisandus ajaloolisele pealinnusele on muuseumi sissepääsupaviljon, mille mahu määras juba varem rekonstrueeritud linnuse idatiib. Interjööri puhul saame rääkida vaid korrastamisest: uued põrandad ja valgustus on andnud siseruumidele hoopis teise ilme. Kõige enam vastukaja tekitanud uus detail pealinnuses on müüridel kulgev trepistik. Juba projekteerimisstaadiumis andis see võimaluse tellija rohketeks mõttevahetusteks projekteerijate ja Muinsuskaitseametiga. Ka hiljem, ehituse faasis, tekitasid trepid kõige enam peavalu, kuid valminuna on need ehk kõige suurem sisuline muudatus pealinnuses. Välismüüridel kulgeva trepistiku abil on avanenud uued vaated nii linnusele kui ka linnale ja müüridel ronimine annab parema tunnetuse linnuse kunagisest mahust.

Vastus kolmandale küsimusele oli ehk kõige keerulisem ja seetõttu alustati koostööd Tallinna Tehnikaülikooli ehitiste projekteerimise instituudiga, kelle uuring pealinnuse ruumide sisekliima tagamisest sai edasiste kütte ja ventilatsiooni projekteerimise tööde aluseks. Siinkohal peab ütleva, et alustati õigest otsast, muuseumi kütte- ja ventilatsioonilahendus töötab väga hästi.

KUIDAS ME SEDA TEGIME?

Pealinnusesse muuseumikeskkonna loomine vajab väga suurt eeltööd, kuid – nagu ajaloolise hoone puhul tavaks – ei ole eeltöö kunagi piisav, olgu see kui tahes põhjalik. Niipea kui ehitaja objektile saabub, tabab projekti üks üllatus teise järel. Ja nii muutub ehk isegi kõige olulisemaks eeltöö osaks võime taolisi olukordi ette näha ja tagada meeskond, kes suudaks kiirelt reageerides protsessi sekkuda. Linnuse puhul see õnnestus: muuseumil oli nii arheoloogia-, ehitusarheoloogia- kui ka restaureerimisalane võimekus ning koos projekteerija ja ehitajaga leiti pooleteise ehitusaasta jooksul lahendus lugematule arvule suurematele ja väiksematele üllatustele, mida linnus meile kuni muuseumi avamiseni pideva järjekindlusega ette söötis.

Ehitustöödel oli mitu tahku: varemete konserveerimisest täiesti uue nüüdisaegse hooneosa ehituseni. 13. sajandist pärinevate varemete 21. sajandi muuseumi nõuetega vastavusse viimine vajab palju kompromisse. Nii ehituslahenduste puhul kui ka materjalikasutuses oli määravaks säästev ehk pikaajaline vaade. Ühelt poolt oli oluline, et kõik tehtav oleks pikka aega kasutatav ja lihtsalt hooldatav. Teiselt poolt oli eesmärk lahendada kõik olukorrad ajaloolist kehandit säästval viisil ja moel, mis võimaldab tulevikus lisanduste eemaldamise. Nii on viidud kolmest ventilatsioonikambrist suurim algselt planeeritud maa-alusest asukohast hoopis teisele korrusele, et vältida ajalooliste müüride ja hoovi kultuurikihi hävitamist. Hiiglaslikud torud jooksevad terrassi ja selle

5

6

7

5. Linnus enne restaureerimist. Foto Mart Viljus
6. Lammutustööd. Hilisemad lisandused eemaldati, müürid puhastati ja konserveeriti. Fotod Marten Pikaru
7. Ehitustööd on lõpusirgel: müüritrepi paigaldamine

8. Ventilatsioonitorud peideti terrassi külge ehitatud parapeti sisse. Foto Hele Otti
9. Esimese korruse põrandad on uutel terastaladel, et vältida ajalooliste võlvide koormamist. Foto Karin Mägi

liigset eksponaatidega koormamist ja läbipaistmatute infokandjate kasutamist. Stendidena on kasutusel klaasseinad, mis annavad külastajale võimaluse tajuda ruumi terviklikuna.

Alati ei olnud võimalik lähtuda ajaloolise konstruktsiooni maksimaalse säilitamise printsiibist. Tänapäeva Eestis lähtuvad insenerid põhimõttest, et ajaloolisi võlve ei tohi koormata. Pealinnuse esimese korruse põrandad on seetõttu autonoomsed terastaladel konstruktsioonid. Talade samm on tihe ja talade otsad asuvad müüri lõhutud aukudes. Need põrandad võiksid olla hea lähtekoht edasisele diskussioonile muinsuskaitsete ja inseneride vahel ajaloolise substantsi säilitamise ja uuest kasutusest tingitud täienduste vahel tasakaalu leidmise üle.

Kirsiks tordil sai ehitustööde juures ligipääsetavus. Kuidas püüda linnusesse, kuhu viivad ringmüüri neli ajaloolist väravat ja mille kitsast labürintjat ruumilahendust seovad välisilmaga kitsamate kitsamad ukseavad? Vastuseks on inimesed ja kraanad. Tavalt palju pidi pealinnuses kasutama inimeste leidlikkust ja musklirammu. Suurim kangelane on siiski väike punane kraana, mis mahtus ringmüüri peavärvast sisse millimeetri pealt, seda küll pärast kabiini eemaldamist.

Kui vaadata tagasi linnuse projektile ja küsida endalt, mis on olnud kogu protsessi vältel kõige olulisem, siis need on inimesed. Nende tööde juurde jõudsid kompetentsed ja südamega asja juures olevad inimesed, tänu kellele igab linnus veel põlvi.

külge ehitatud parapeti sees ning alumistele korrustele oli võimalik need viia eelmiste rekonstrueerimistööde käigus ehitatud välisseinte kaudu. Juhtmed paiknevad põrandates ja vajadusel seinale tõusvad juhtmed on paigutatud tsiingitud torusse, sest nende asukoha seinapinda süvistamise teel linnusesse põlistamine ei olnud meie valikus. Ka valgustus ja muuseumi ekspositsioon projekteeriti nendest põhimõtetest lähtudes. Korruste vahel liikumise hõlbustamiseks on kasutatud mantelkorstnaid: ühes on lift ja teises trepp, mis mõlemad on autonoomsed konstruktsioonid ja on vajadusel eemaldatavad.

Ajaloolise kehandi säästmine oli meie jaoks ka ruumide ja müüride visuaalsest reostamisest hoidumine. Seetõttu on muuseumis põrandaküte ja väga põhjalikult on ruumide kaupa läbi kaalutud muuseumi igapäevatoök vajalike seadmete asukohad. Tulipunaste tuletõrjekellade ja roheliste jooksvate mehikeste puhul sai küll määravaks külastajate ohutuse tagamine, kuid ka siin andis siiski üht-teist ära teha seadmete asukohti korrigeerides. Ajaloolise arhitektuuri nautija seisukohast võib ka muuseumi ekspositsioon hoonet risustada. Seetõttu vältisime ruumide

¹ Tööd, eriti 13. sajandist pärineva peaportaali hävitamine, leidsid kaasaegsete muinsuskaitseentusiastide vastukaja. /.../ die Spitze des in neuester Zeit unverantwortlicher Weise zerstörten frühgothischen Wimpergs an der unlängst restaurierten Schloss- und Kathedralkirche des Bisthums Oesel-Wiek in Hapsal. C. v. Löwis of Menar. Das Domklostermuseum in Riga. – Baltische Monatsschrift 38 (1891), 311.

² Pealinnuses asunud ristikäigu temaatika tõi käibesse Carl Russwurm (C. Russwurm. Das Schloss zu Hapsal in der Vergangenheit und Gegenwart : Nachrichten aus Geschichte und Sage. Reval : F. Kluge, 1877, 2). Hilisemad uurijad võtsid idee ristikäigu olemasolust ja pealinnusest kui klausuurist kriitikata üle. Kulmineerus see aga pealinnuse 1980. aastate teisel poolel alanud rekonstrueerimistöödel ristikäigu markeeringuna pealinnuse sisehoovis, kuigi oli teada, et markeeringutel ei ole mingit ehitusarheoloogilist alust. Ka 2018–2019 samas tehtud arheoloogilistel uuringutel ei leidnud ristikäigu olemasolu tõendust.

³ ENSV Ehituskomitee Teaduse ja Tehnika Nõukogu arhitektuurimälestiste kaitse teaduslik-metoodilise komisjoni koosoleku protokoll 22.05.1972. E. Aru. Haapsalu piiskopilinnuse eskiisprojekt. Tallinn, 1971, 1–3. Muinsuskaitseameti arhiiv, ERAT-76.1.1321 (P-1467).

⁴ K. Aluve. Haapsalu piiskopilinnuse eskiisprojekti korrektuur. Tallinn 1982, 4. Muinsuskaitseameti arhiiv, ERAT-76.1.5660 (P-5648).

10

11

10.-11. Uuenenud muuseum 2019. aastal. Fotod Tõnu Tunnel

12. Trepid ja terrassid pakuvad ohtralt võimalusi linnuse ja linna vaatlemiseks eri tasapindadelt. Fotod Tõnu Tunnel

MARGIT AULE (KAOS Arhitektid OÜ, peaprojekteerija ja projekteerimise projektijuht)

Linnuse varemed näevad endiselt välja nagu varemed, kuid uuendamise käigus on keldrilaadne ruum muutunud tänapäevaseks muuseumiks. Müüridel kulgeva uue käigutee mõte pärineb 1930ndate fotolt, kus on näha varemetel kujunenud jalgrajad ja haljastus – romantiline koht promeneerimiseks ja avastamiseks. Käigutee lubab külastajal kogeda ja vaadata ruumi eri tasanditelt, annab vaated merele, viib sinna, kuhu muidu ei satuta. Kaitserajatisest avanevad vaated linnale ja vaenlaste lähene-misteedele olid keskajal eluliselt tähtsad. Konstruktii-selt on käigutee saavutus: see kinnitub konsoolselt ainult külje pealt müüri külge ja on samas nii stabiilne ja tugev. Kui tegime esimese kavandi sellisel kinnituva müüritrepi kohta, ütles konstruktor, et tema ei tea, kuidas see trepp õhus püsib, aga lõpuks mõtles välja.

Uute klaasmahtude lisamisega ühendasime siseruumi eri tasandid külastajatele sujuvaks ringkäiguks. Põnev on nüüdisaegse ja keskaegse ehituskunsti vaheldumine ruumis liikudes – klaaspaviljonidest avanevad justkui

raamitud vaated linnusele. Hämarus ja suletus vaheldub valguse ja avatusega.

Nii tellija kui ka meie enda nõudlikkus oli suur, materjalid ja lahendused pidid olema kvaliteetsed, väärivad, ajatud ja kestvad. Mälestistega tegelemiseks peab võtma aega, süvenema, suhtuma neisse huvi ja austusega, siis tulevad sobivad ja toimivad lahendused. Peab olema ka maksimalist: kui vaja, katsetama läbi üheksa lahendust, sest alles kümnes on piisavalt hea, teinekord alles kahekümnes.

Haapsalu suurim õppetund on osaliste sünergia, mitte keegi meist ei teinud vaid oma tööloiku, vaid uuendasime linnust kõik koos. Inspireeriv oli peegeldav dialoog Muinsuskaitseametiga, Elo Sova suurepärase muinsuskaitse eritingimused ja konserveerimisprojekt, tellija läbikaalutletud lähteülesanne ja laialdane arhitektuuriteadmus, konstruktorite oskus viia konstruktsioonid arhitekti küsitust veelgi silmatorkamatumaks, ventilatsioonisener, kes muutis torud pea nähtamatuks, valgusdisainerid, kes hoone särama panid, ehitaja, kes selle ilu valmis ehitas.

LILIAN HANSAR (arhitekt ja muinsuskaitaja, endine ehitismälestiste eksperdinõukogu esimees)

Haapsalu linnuse muuseumi arhitektuurivõistluse võitnud KAOS Arhitektide projekt paistis silma julge ja uuendusliku lahenduse poolest. Suuremaid vaidlusi tekitas nii žüriis kui ka ehitismälestiste eksperdinõukogus müüridele kavandatud metalltrepp. Kaheldi, kas on õige trepi kandekonstruktsiooni ehitamiseks lõhkuda ajaloolist müüritist, millega eiratakse varemete konserveerimise olulist põhimõtet: mitte sekkuda. Konservatiivsematest hoiakutest hoolimata soovis muuseum trepi ehitust ja arhitektid leidsid algsest lakoonilisema lahenduse, mis ei konkureeri vanaga.

Haapsalu piiskopilinnuse mahukaid taastamistöid on tunnustatud Muinsuskaitseameti tänukirja ja Eesti Kultuurkapitali arhitektuuri sihtkapitali aastapreemiaga 2019. Kiidetud on arhitektide tundlikku detailikäsitlust, austavat suhtumist ajaloolisse pärandisse ning vana ja uue arhitektuurikeele professionaalset ühendamist.

Hinnanguid andes vastanduvad minus kaks profeesiooni. Muinsuskaitsejanna olen alalhoidlikum, mistõttu ajalooliste kihistuste hävitamine, kõnealusel juhul kesk-aegsesse müüritisse aukude raiumine, tundub lubamatu. Omaette eetiline küsimus on 1980. aastate juurdeehitiste eemaldamine. Et lisandusi oli hilisemate juhuslike remonditöödega moonutatud, oli nende eemaldamine õigustatud. Arhitektina leian, et Haapsalu linnuse uued lisandused on väga hea arhitektuurse kvaliteediga. Mõistan, miks arhitektid ajalooliste ehitiste taustal meelsasti oma loomingut esitada soovivad – kindlasti annavad need uuele arhitektuurile lisaväärtust. Piiskopilinnuse varemets seinataustal tundub uus trepp lausa omaette kunstiteosena. Arhitektid on lisanud varemetele uuenduslikku ja kontrastset, mis hoiab pinevust ja ärgitab ammu harjunud pilte uuesti üle vaatama.

Tunnustust väärivad muuseumi lakooniline sisekujundus, mis toetab õpetlikku väljapanekut linnuse ja linna ajaloo kohta.

13

14

13.–15. Varem keldrit meenutanud siseruumid on muutunud helgeks ja hubaseks muuseumiks, mis tutvustab Haapsalu ajalugu ja kesk-aegse linnuse elukeskkonda

15

